

УДК.821.161.2-3.09

О.В. Коржовська,
аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ЧАСОПРОСТІР "СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ"

На прикладі тексту "Слова о полку Ігоревім" виявлені часо-просторові особливості. Досліджені відмінності в їх сприйнятті автором у порівнянні з традиційними середньовічними уявленнями про час і простір. Актуалізовані проблема залежності часо-просторових особливостей "Слова о полку Ігоревім" від світогляду автора та проблема авторської свідомості.

Проблема хронотопу у "Слові о полку Ігоревім" розроблена вченими-медієвістами фрагментарно, хоча її значення – досить вагоме. Розкриття особливостей часопростору киеворуських пам'яток визначає закономірності та протиріччя у сприйманні цих категорій свідомістю середньовічної людини, дозволяє порівнювати моделі художнього світу творів одного періоду, проливає світло на риси творчого методу Середньовіччя. Насьогодні деякі аспекти проблеми хронотопу розглянуті дослідниками давньої літератури. Д. Лихачов, характеризуючи вплив на "Слово о полку Ігоревім" епохи монументального історизму, паралельно звертає увагу на сприймання простору цією епохою [1]. Т. Чумакова, враховуючи релігійний світогляд, подає просторовий образ християнізованого Середньовіччя [2]. П. Білоус аналізує образ часу як один з об'єднуючих і конституційних чинників художнього світу "Слова" [3]. Але нагальною залишається потреба ґрунтовного аналізу часо-просторових характеристик киеворуської пам'ятки. Метою дослідження є вироблення системи часо-просторових координат "Слова о полку Ігоревім", зіставлення особливостей хронотопу пам'ятки з середньовічними уявленнями про цю категорію.

У мирний час люди не помічають, наскільки швидко минає хвилина за хвилиною. Буденність життя, коли день у день повторюється одне і те ж, діє на нашу свідомість, як снодійне. Зовсім інше ставлення до часу було притаманне середньовічній людині. Передусім, це пов'язано з відмінністю умов життя, потребою в будь-яку мить вміти зробити правильний вибір, оскільки кожного дня можна було чекати різного. Середньовічна епоха – надто щедра на понівечення людських доль. Нестабільність політичної ситуації в Київській Русі призвела до того, що час поділявся на два види: 1) час воєнних міжусобиць та 2) час ніби "мирний", коли готувалися до походів. Простір відповідно розмежовувався кордоном на "свій" та "чужий", який бував періодично то своїм, то завойованим. Тому такі кордони можна називати умовними. Близькі родичі ворогували між собою, а причиною була територія Київської Русі, яка заплуталась у павутинні міжусобиць. Таке невміння раціонально використовувати життєвий час і простір лише мотивувало набіги половців на Київську Русь. Автор "Слова о полку Ігоревім", пам'ятки цього періоду, мав за мету створити актуальний твір, який би закликав до об'єднання князів під владою сильного правителя. Крім того, це ще й спроба виправдати необачного князя Ігоря, який через власний егоїзм не зміг раціонально використати і час, і простір, був, так би мовити, не в той час і не в тому місці, але за власною волею, через вплив егоїстичного почуття.

Насільки поспішає за своєю сучасністю автор, настільки швидкі у своїх рішеннях і його герої. Можливо, це створює таке враження про особливість середньовічної колективної свідомості, як спонтанність поведінки більшості. Люди навіть не задумуються сісти за стіл переговорів, на мій погляд, через перебільшення власного "я", відчуття можливості керувати світом. Звичайно, така загостреність не стосується усіх і автора "Слова о полку Ігоревім" теж, оскільки він, на відміну від свого героя, не керується особистісними егоїстичними інтересами. Він навряд чи шукає собі слави, бо воліє залишитись для нащадків анонімним творцем киеворуської пам'ятки. Хоча відступ від традиційності автоматично виділяє оригінальність серед подібності. Таким чином, художній світ автора витворений часовим та просторовим його поділом на "під час" та "після" походу, на відміну від поділу за християнським світовідчуттям, поширеним в епоху Середньовіччя.

Як слушно зауважив про християнське розуміння часу та простору С. Аверинцев у "Поетиці ранньовізантійської літератури", середньовічний образ світу членується в часі та просторі на дві частини, які не є рівними за вимірами гідності; їх відношення ієрархічні. Два часові пласти: "цей вік" і перевершуючий його "майбутній вік", два просторові образи: "піднебесний світ" і перевершуючий його "занебесний світ". З християнської точки зору, весь час "Божий" – сакральний і простір теж [4: 111]. Справа в тому, що, на відміну від середньовічної традиційної ролі автора-посередника, який би слідував християнським уявленням про два світи, згадані вище дослідником ранньовізантійської літератури, автор, який сам перебирає на себе роль творця тексту, по-своєму витворює художній світ. На першому плані – події земного світу, які є актуальними для автора на даний момент (походи, битви, поразки і перемоги). Складається враження, що такий заклопотаний людині немає часу думати про особисте, існує лише громадянський обов'язок, справа честі.

Ідейне спрямування киеворуської пам'ятки, прагнення змінити сучасну для автора політичну ситуацію обумовили акцентування уваги на майбутньому часі. Хоча автор, на відміну від його героя – князя Ігоря, не зупинився на домінуючій думці про світле майбутнє, а звернувся до минулого, щоб інші, порівнюючи, не повторювали помилок необачного та нетерплячого князя. Історія для автора – найперший учитель. Щоб досягти позитивного результату, бути почутим насамперед князями, які вели за собою народ, авторська свідомість проаналізувала минулі події і знайшла в них першопричини нестабільності в Київській Русі. Тому в середньовічній пам'ятці зв'язок між майбутнім, минулим та сучасністю автора – очевидний. Реалізується цей зв'язок завдяки прийому часової гри: "Се бо готскія краснѣя дѣви виспѣша на брезѣ синєми морю: звоня рускими златомѣ, поюти время Бисово, лелѣюти мѣсть Шароканю" [5: 374]. Автор твору, застосовуючи прийом натяку, розраховував на читача чи слухача, якому мала бути відома історія. Тому вказівки на те, що Шарукан – половецький хан, дід Кончака, який зазнав поразки від русичів у минулому, немає. Авторська свідомість витворює порівняльний зв'язок, пов'язуючи один час з іншим. Після поразки князя Ігоря (сучасний час), готи радіють так, як колись після перемоги над військом Буса, князя антів (згадка про минуле). Прийом часової гри постійно тримає активність уваги читача чи слухача, не дозволяє її послаблювати.

Крім уміння систематизувати колись побачене у своїй свідомості, авторові поеми притаманна гнучкість мислення, яка полягає у здатності швидко переходити з одного нагадування про події на інше, з одного часового плану на інший (згадка про віки Трояна, часи Бусові, літа Ярослава, походи Олегові та поряд з цим зображення сучасності): "Били вѣчи Трояни, минила лѣта Ярославля; били плѣци Олгови... То било ви ти рати и ви ти плѣки, а сицеи рати – не слышано!" [5: 366]. Минулі події слугують прикладом для сучасників творця "Слова о полку Ігоревім". Це свідчить про вміння пов'язувати нове з попереднім досвідом, використовуючи здобутки історії належним чином, перетворюючи художню ідею на загальний настрій сучасного для автора суспільства. Талант автора поеми реалізувався від конкретної суспільної мотивації: осмислити нераціональність події, що сталася, і закликати до раціональності в майбутньому.

Схожої думки про зв'язок часів між собою у творі дотримувався Л. Махновець, який вважав, що час Середньовіччя не розмежовував чітко минуле, теперішнє, вічне. І в киеворуській пам'ятці всі три часові пласти є взаємозалежними. Минуле і теперішнє постійно змінюють одне одного, ніби шукаючи зв'язок між подіями. На близьке майбутнє зорієнтований твір. Крім того, художній час "Слова о полку Ігоревім" – сюжетний, не фабульний, тому що наявні часові перескоки в різні століття. Спочатку автор розповідає про часи Бояна. Час охарактеризовано як глибокий, коли говориться про епоху Трояна, Буса. Час дії Всеслава – це рух уперед (княжіння в Києві), потім ще вперед (утеча), тоді різко назад (події у Новгороді), тоді вперед (Немига), тоді знову на первісну часову позицію (княжіння в Києві). Художній час фінальної частини такий: часи Бояна (порівняно недавні), тоді часи, які автор оспівує (дуже давні – смерть Святослава Ігоревича, ближче – Ярослав Мудрий, Олег Святославич – "Гориславич"), тоді час близький [6: 218].

На мій погляд, час киеворуської пам'ятки звернений у зовсім близьке минуле її автора. Актуальність звернення до князів, хід авторської свідомості щодо згладження провини князя Ігоря, ґрунтовна обізнаність з фактами історії – свідчення того, що все описане є дуже знайомим і рідним у житті творця пам'ятки. Короткий часовий проміжок між подією, яка описана у "Слові о полку Ігоревім" (похід новгород-сіверського князя проти половців), та періодом створення тексту засвідчений словами автора щодо обраної манери: "по былинамъ сего времени" [5: 356].

Л. Скупейко вказує на те, що скорочення часової дистанції між автором і описуваними подіями, з одного боку, неминуче посилювало авторське початок у творі (вияв авторської позиції і особистого досвіду в оцінці подій, ліричне співпереживання, автобіографічні елементи), а з іншого – зумовлювало появу художнього вимислу [7: 47]. У "Слові о полку Ігоревім" усі вчинки князя Всеслава виявляються за межами того, на що здатна людина: "обѣсися синѣ мѣглѣ...скочи вликомѣ до Немиги си Дидитоки" [5: 382]. Прийом пожвавлення розповіді реалізовано у формі уявних діалогів між Гзаком і Кончаком, між Доном і князем Ігорем. Уявні ситуації суперечили середньовічній традиції. Д. Лихачов пояснює необхідність цього діалогу тим, що це застосований композиційний прийом доведення необхідності втечі. Смісл полягає в тому, щоб виправдати одруження сина князя Ігоря Володимира на дочці Кончака [8: 170]. Вимисел у середньовічних творах не сприймався, оскільки більшість із них описували конкретну історичну подію чи конкретну історичну особу. Відсутність свідомого художнього вимислу заперечувала можливість поділу середньовічної літератури на художню і нехудожню, як і існування в цій літературі критеріїв художності. Автор киеворуського твору, відійшовши від традиційного методу, вирішив не бути спостерігачем чи посередником, не бути остронь описаних подій, а за допомогою певних прийомів (натяку, перебільшення, художнього вимислу) подати власне бачення політичної ситуації того часу. Та й не міг він бути остронь, оскільки це була його сучасність – страждаюча від військових дій.

Відповідно, час сюжетний (зображений) і час автора (фактичний) співіснують у зв'язку, який увиразнюється актуальністю ідейного осердя твору для вирішення цієї політичної ситуації в найближчий період та відчуттям присутності автора. Художній час твору пов'язаний з філософським уявленням автора про цю категорію. Творець "Слова о полку Ігоревім" дотримується принципу незворотності часу, оскільки розуміє неможливість повернутись у минуле. Тим самим він звертає увагу на дієвість, цілеспрямованість життя, кожного його часового проміжку. Таким чином, художній час у "Слові о полку Ігоревім" своєю динамічністю спрямований у близьке майбутнє, запрограмований авторською свідомістю на зміни.

Потреба у швидких змінах мотивувала творця киеворуської пам'ятки лаконічно натякати на історичне значення одного часового проміжку і миттєвого перестрибування на інший. Динамічність сюжету зумовлена стрибками у хроносі.

В епізоді із втечею князя Ігоря автор свідомо вдається до пришвидшення дії, звуження часу. Для цього залучає художні прийоми: перетворення людини на істоту, яка здатна швидко реагувати на небезпеку ("поскочи **горнастаєму** ку тростію и бѣлыми **гоголему** на воду"""""""), використання влучних епітетів ("претригоста бо своя **брызая комоня**"), дієслів ("сkochи", "потече", "полетѣ", "претригоста") [5: 386]. Звуженість часу пояснюється літературним завданням, яке мав зрозуміти кожен. Цим завданням було не описати подію (про обставини походу сучасники автора повинні були знати), а на її основі нагадати про причини кризового стану Київської Русі (неузгодженість у діях між князями).

Поряд з цим зустрічаємо у "Слові о полку Ігоревім" і прийом уповільнення художнього часу на прикладі внутрішнього монолога князя Святослава, який чітко і влучно характеризує князів, використовуючи гіперболізацію з метою переконати в силі і потенціалі кожного з них: "Галичкы Осмомыслѣ Ярославѣ! Высоко сѣдиши на своемъ златокланнѣмъ столѣ, подперы горы игорскыи своими желѣзными плыки" [5: 376]. Автор виваженістю характеристики кожного князя ніби підказує, що варто спочатку виділити час для обдумання рішення, а вже після цього діяти. Уповільнюється плин години і тоді, коли Ярославна закликає сили природи допомогти її чоловіку та його воїнам: "Визлелѣи, господине, мою ладу ку мнѣ, абухи не слала ку неми слези на море рано" [5: 384]. Переживання за воїнів можна порівняти за силою напруги з силою материнського піклування. У звертанні до сонця відчувається поряд з поважністю ставлення різкість звинувачення: "Чему, господине, простре горячюю свою личю на ладѣ вои, ви полѣ безводнѣ жаждою имѣ личи сипраже, тигую имѣ тили затче?" [5: 384]. Такий своєрідний язичницький обряд-молитва зупиняє час, дає волю струменю ліричності у творі.

Безпосередньо пов'язаним з художнім часом є художній простір, який теж здатний змінюватись. Художній простір у "Слові о полку Ігоревім" характеризується такими рисами, як реальність та динамічність. Реальності художнього простору вимагав факт використання історичної події – походу проти половців у 1185 році. Але, незважаючи на вимогу дотримання правдоподібності у відтворенні реальності, художність киеворуської пам'ятки допустила наявність вимислу з метою подачі символічного зв'язку між подіями. Це стосується і художнього простору, який поряд з реальним інколи постає міфологічним. Зокрема, П. Білоус відносить до міфологічного простору річку Каялу, характеризуючи її як символічну межу поміж світом живих та світом мертвих [3: 142]. А динамічність пов'язана з використанням просторових прообразів минулого з метою задуматись над причинами сучасної для автора політичної нестабільності.

Слушним є ствердження Д. Лихачова про те, що, багато понять у "Слові о полку Ігоревім" сприймалися в епоху монументального історизму у просторовому, ландшафтно-географічному аспекті. Передусім це стосується поняття слави, оскільки слава князів поширювалась просторово, вимірювалась географічними межами (могла сягати кордонів Київської Русі, але могла виходити і за їх межі) [1: 43]. У тексті киеворуської пам'ятки слава набуває такого значення, коли князь Святослав характеризує Ярослава Осмомисла: "подперы горы игорскыи своими желѣзными плыки...сиди рядя до Диная" [5: 376]. Найбільш прозорим прикладом у киеворуській пам'ятці щодо поширення слави князя на інші території є наступний: "Тѣ нѣмци и венедици, тѣ греци и морава поютѣ слави Святиславлю..." [5: 370]. Простір у даному випадку є художньо-звуженим, дистанції між різними територіями умовно скорочені, видаються непомітними, наперекір раціональним уявленням про простір.

Загалом, уявлення будь-якої людини про простір залежить від її світогляду, зокрема і релігійного. Християнська віра витворює образ людини-шукача істини та раю, стверджує "мандрівну" природу людини. Як вважає Т. Чумакова, середньовічний образ простору – відмінний від сучасного. Він був не стільки фізичним, скільки поетичним. Але це не був абстрактний простір, навпаки, сповна тілесний, в якому поряд з фантастичними образами та місцями в мандрівках прискіпливо перераховувались прикмети конкретних місць. Простір цей поділений по горизонталі на "свій" та "чужий", а також по вертикалі: на світ людей, пекельної прірви та неба. Комунікація між крайніми

точками вертикалі, небом та землею, була безперервною. З неба на землю сходить апостол, святі і навіть Богородиця, злітали янголи. У горизонтальному просторі були відмінні між собою зони різної святості. Найбільш цінними були ті, чия святість була відвічною, де відбувалися події Священної Історії. У них горизонталь і вертикаль перетинались, що породжувало локуси змішаної природи: чуттєвий рай та чуттєве пекло. Бажання знайти втрачений рай примушувало середньовічну людину шукати його не тільки в "горнем мире", але й на землі, де сходяться небо та земля. Не завжди це були реальні мандрівки, але й блукання по ландшафтах власної душі, оскільки сама людина являла собою яскравий зразок такого локусу, в людині зустрічались небо та земля [2: 55]. Таке просторове уявлення середньовічної людини-християнина відрізняється від язичницького погляду на простір автора "Слова о полку Ігоревім", про що піде мова нижче.

На наше переконання, художній простір киеворуської пам'ятки може бути поділений по горизонталі на рідний (землі Київської Русі) та чужий (територію половців). Вертикальний поділ простору, який міг викристалізуватися у свідомості автора-християнина, – на світ Бога та світ людини, – відсутній у киеворуській пам'ятці. Натомість, існує в постійній динаміці простір, який міфологізується завдяки перебуванню у ньому язичницьких божеств: Стрибога – бога вітрів та Хорса – бога сонця. Вітри, названі Стрибожими внуками, насилають стріли на полки князя Ігоря, намагаючись вплинути на розвиток подій: "Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ си моря стрѣлами на храбрѣя плѣки Игоревѣ." [5: 364] Динаміка простору залежить у творі від динамічності часу. Історичні перипетії змінюють локалізацію подій внаслідок різких часових стрибків (від згадки про смерть Ізяслава одразу до продовження промови князя Святослава до князів, після чого згадується битва на Немізі і князь-чаклун Всеслав, далі дорікання князем Рюрику і Давиду, які порізно вирішили чинити розправу над спільним ворогом). Своєрідне нашарування часово-просторових характеристик звужує форму художнього твору, надаючи тим самим останньому компактності, але не змінюючи змістову наповненість "Слова о полку Ігоревім". Викликане в результаті асоціативності авторського мислення ґрунтовне охоплення простору і часу робить твір переконливішим для слухача чи читача.

Доречно говорити про художній простір "Слова о полку Ігоревім" у порівнянні із художнім простором казки. Можливість такого порівняння впливає з близькості художньої форми киеворуської пам'ятки з художнім обрамленням казки. П. Білоус у статті під назвою "Слово про Ігорів похід": казка зі щасливим кінцем?", користуючись науковими розробками дослідника казок В.Я. Проппа, запропонував інтерпретацію вище згаданого твору за схемою героїчно-фантастичної, чарівної казки [3: 140]. Оскільки у "Слові о полку Ігоревім" дії персонажів не зустрічають великого супротиву середовища, відбуваються швидко, безперечно охоплюється більший простір. Як приклад, князь Всеслав здатний подолати далекі відстані за одну ніч: "... изи Києва дорискаше до кыри Тмитороканы, великому Хрисови вликому пѣть прерискаше..." [5: 382]. Тільки в казці герої можуть пересуватись так блискавично. Інколи художній простір здається настільки звуженим, що його можна охопити думкою: " Игорь мислю поля мѣрить оти великого Дону до малаго Донца..." [5: 386]. Подолати втікаючому з полону князю далеку відстань допомагає прийом перетворення на спритного птаха (спорідненість з жанром казки, де це переобертання виконує найчастіше схожі функції: пришвидшити дію, приховати зовнішність втікача), що дозволяє звужити максимально віддалені між собою часово-просторові межі.

Людина не народжується з відчуттям часу, її часові і просторові поняття завжди визначені культурою, до якої вона належить. Особливості часопростору "Слова о полку Ігоревім" обумовлені Середньовічною дійсністю, її культурою, але інтерпретовані свідомістю автора, якій належить вирішальна роль у творенні художнього світу з власним розумінням феномену хронотопу. Система часо-просторових координат підпорядкована історичному процесові, враховує його перебіг, але відмежована від традиційних уявлень про теоцентровану модель світу з її сакральним сприйняттям цих координат. Натомість, поєднані міфологічний хронотоп з його традиційним образом Середньовіччя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лихачев Д. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. Монография. – 2-е изд., доп. – Л.: Худож. лит., 1985. – 352 с.
2. Чумакова Т. "Странник я на земле". Человек в поискахрая (по материалам древнерусской книжности) // Образрая: от мифа к утопии. Серия "Symposium", выпуск 31. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 55-60.
3. Білоус П. Світло зниклих світів (художність літератури Київської Русі): 36. статей. – Житомир, 2003. – 160 с.
4. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 480 с.

5. "Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега" (Переклад Л. Махновця) / Яременко В., Сліпущко О. Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть. В 2 кн. Кн. 2. – К.: Видавництво "Аконіт", 2002. – С. 356-391.
6. Махновець Л. Про автора "Слова о полку Ігоревім". – К.: Вид-во при Київському ун-ті, 1989. – 264 с.; іл.
7. Скупейко Л. Виявлення творчої індивідуальності автора в "Слові о полку Ігоревім" // Радянське літературознавство. – 1986. – № 5. – С. 44-52.
8. Лихачев Д. Избранные работы: В 3 т. Т. 3. Человек в литературе Древней Руси: Монография; О "Слове о полку Игореве"; Литература – реальность – литература; О садах. – Л.: Худож. лит., 1987. – 520 с.
9. Брайчевський М. Автор "Слова о полку Ігоревім" та культура Київської Русі / Упорядник Ю.В. Павленко. – К.: "Фенікс", 2005. – 552 с.
10. Гуревич А. Категории средневековой культуры. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.

Матеріал надійшов до редакції 05.09. 2008 р.

Коржовская О.В. Время и пространство в "Слове о полку Игореве".

На примере текста "Слова о полку Игореве" выявлены временно-пространственные особенности. Исследованы отличия при их восприятии автором в сравнении с традиционными средневековыми представлениями о времени и пространстве. Актуализирована проблема зависимости временно-пространственных особенностей "Слова о полку Игореве" от мировоззрения автора и проблема авторского сознания.

Korzhovska O.V. Time and Space in the "Lay of Igor's Host".

Following the text of the "Lay of Igor's Host" the peculiarities of time and space are revealed. The differences in the author's perception of time and space in comparison with traditional perception of these categories are researched. The problem of temporal and spatial peculiarities of the "Lay of Igor's Host" depending on the author's perception of the world and the problem of author's consciousness are actualized.